

תוכן העניינים

11	פתח דבר
15	מבוא
17	[א] מקורותיו של ספרי זוטא לספר דברים
17	[1] ישועה בן יהודה
17	[1.1] מחקר המובאות מספרות חז"ל המצוטטות בכתביו
19	[1.2] העתקת המובאות באות עברית או באות ערבית
20	[1.3] פירוש ישועה לדברים והמובאות מספרי זוטא דברים המשולכות בו
23	[1.4] לשונות ההבאה של ספרי זוטא דברים אצל ישועה
25	[1.5] לטיבן של נוסחאות ספרי זוטא דברים במובאותיו של ישועה
	[1.6] מדרשי הלכה אחרים שעמדו לפני ישועה וגבולות ציטוטיו מספרי
27	זוטא דברים
30	[2] ספר פתרון תורה
37	[3] 'מדרש חדש על התורה'
42	[ב] זיקתו של ספרי זוטא דברים אל ספרי זוטא במדבר
44	[1] מונחיו המדרשיים של ספרי זוטא דברים
44	[1.1] מונחים ייחודיים משותפים לספרי זוטא דברים ולספרי זוטא במדבר
50	[1.2] מונחים ייחודיים לספרי זוטא דברים
51	[1.3] מונחים אופייניים למדרשים מדבי ר' עקיבא
52	[1.4] מונחים נפוצים בכל מדרשי ההלכה
54	[2] דרשות משותפות לספרי זוטא דברים ולספרי זוטא במדבר
	[3] שמות החכמים בספרי זוטא דברים והשוואתם לשמות החכמים בספרי
60	זוטא במדבר

69	[ג] קווים לאפיונו של ספרי זוטא דברים
69	[1] שרידי לשון חכמים
69	[1.1] דרכי כתיב
72	[1.2] ענייני פונולוגיה
73	[1.3] ענייני מורפולוגיה
74	[1.4] ענייני תחביר
75	[1.5] ניקודים בעלי עניין
77	[2] אוצר המילים
77	[2.1] מילים וביטויים נדירים
77	[2.2] הזיקה ללשון המקרא
79	[2.3] לשון מליצית ופיוטית (?)
81	[3] לשאלת חלוקתו של ספרי זוטא דברים
82	[4] דרשות בסגנונו ובשיטתו של דבי ר' עקיבא
85	[5] משנת ספרי זוטא דברים ויחסה למשנתנו
89	[6] החומר הייחודי בדרשותיו של ספרי זוטא דברים
92	[7] אגדת ספרי זוטא דברים והשוואתה אל אגדת ספרי זוטא במדבר
97	[8] לדרכי העריכה של ספרי זוטא דברים
97	[8.1] השימוש במקורות מגוונים
98	[8.2] מקבילות פנימיות
	[8.3] העברת מדרשים ושחזור היקפם המקורי של מדרשי האסכולה של ספרי זוטא
99	
103	[9] לשאלת מקום סידורו של ספרי זוטא דברים ומסדרו האחרון
107	[10] השתקפותו של ספרי זוטא דברים בספרות התלמודית
109	[11] האסכולות השונות של מדרשי ההלכה והאתגר בהשלמת שחזורם
111	[ד] מבוא המהדורה
111	[1] דרך עריכת המהדורה
111	[1.1] החלוקה לקטעים
112	[1.2] נוסח הפנים ומקורותיו
112	[1.3] חילופי הנוסחאות
113	[1.4] המקבילות
113	[1.5] הפירוש
114	[1.6] רשימת הסימנים במהדורה
116	[2] כתבי־היד של ישועה בן יהודה וסימוליהם
120	[3] רשימת מצאי מסכמת

427	רשימת קיצורי המקורות וספרות המחקר
	סימולי עדי הנוסח
427	ספרי זוטא דברים
428	ספרי זוטא במדבר
428	ספרי במדבר ודברים
429	מכילתא דברים
429	משנה
429	תרגומי מקרא
430	פירושי ספרי זוטא במדבר
430	פירושי ספרי דברים ומגיהיו
430	ספרות חז"ל ומקורות אחרים
435	ספרות מחקר
446	רשימת קיצורים
	מפתחות
448	מפתח המקורות
462	מפתח כתבי־היד
465	מפתח כללי

פתח דבר

נתמזל מזלו של המדרש התנאי המיוחד במינו ספרי זוטא לספר כמדבר, וארבעה מראשי המדברים במחקר התלמוד הרימו תרומה חשובה לקידום מחקרו: ר' שניאור זלמן שכטר זיהה באוקספורד שני דפי גניזה ממנו ופרסמם; ר' חיים שאול הורוביץ שחזר וההדיר את המדרש כולו על פי הציטוטים בילקוט שמעוני ובמדרש הגדול, פירשו באופן מפורט והקדים לו מבוא ממצה; ר' יעקב נחום אפשטיין פרסם חמישה דפים ממנו על פי קטע מאוסף פירקוביץ ודן בטיבו ובאופיו הכללי; ר' שאול ליברמן ייחד למחקרו ספר עצמאי, ובו פירש רבות מדרשותיו ומהלכותיו הייחודיות ואף דן בהרחבה בשאלת מקום סידורו ומסדרו האחרון. בהקדמה לספרו העיד ליברמן:

אחת מן הכוונות היסודיות שבמחקר זה היא לעורר את החכמים להוציא מחדש ספר נפלא זה; לחפש ולפשפש בכל הספריות שמא ימצאו עוד קטעים מן המדרש שלנו; לבדוק בדיקה יסודית את דברי הראשונים בדפוסים ובכתבי־יד ולהוציא מתוכם את תורת ספרי זוטא, ואף לבדוק בכל כתבי־היד של הילקוט, מדרש הגדול ומדרש כמדבר רבה את הפיסקאות של הספר שלנו שנשקעו בתוכם.

לפי שעה לא הניבו דברי ההתעוררות והזירו של ליברמן אלא תוצאות דלות, אך קידום מחקרו של ספרי זוטא הושג מכיוון אחר ובלתי צפוי. ומעשה שהיה כך היה. מזה שנים אני שוקד על איסוף העדים הישירים והעקיפים של מדרשי ההלכה שנשתמרו בכתבי־יד בספריות העולם. השלמת משימה זו נתעכבה בשל מסך הברזל שהפריד בין ישראל לארצות מזרח אירופה. מאז שנת תשמ"ז, בעת שהחלו ניצני הפתיחות בברית המועצות להיראות בארץ, שיגרתי מכתבים חוזרים ונשנים למוסדות ולאישים בעלי השפעה שם בבקשה שיתירו לי לבקר בספריות שבסנקט פטרבורג ובמוסקוואה. בשנת תשמ"ט נשאו מאמצי שתדלנות אלו פרי, וכך נתגלגלה לידי הזכות להיות החוקר הישראלי הראשון שהצליח לעיין בחופשיות באוצרות כתבי־היד הטמונים בספריות אלו.

מטרתי העיקרית הייתה לחפש כתבי־יד חדשים של מדרשי הלכה, במיוחד מדרשים שחלקים גדולים מהם לא נתגלו עד היום: מכילתא דר' שמעון בן יוחי לספר שמות, ספרי זוטא לספר כמדבר ומכילתא לספר דברים. תקוותי לזהות חומר חדש בתחום זה ניזונה בעיקר מן הגילויים החשובים של אפשטיין, אשר בתצלומים שנשלחו אליו בשנת תרפ"ח מספריית סנקט פטרבורג זיהה שני קטעים גדולים של המכילתא דרשב"י וכן את הקטע מספרי זוטא שהוזכר לעיל. ואולם דווקא בנושא זה נכונה לי אכזבה. הצלחתי

למצוא דפים בלתי נודעים מהספרא ומספרי במדבר ודברים, מובאות ופירושים גנוזים של מדרשי הלכה וכן ממצאים מפתיעים של מדרשי אגדה וילקוטים שונים, אולם ממדרשי ההלכה האבודים לא עלה בידי לזהות אפילו דף חדש אחד.

בביקור שני שערכתי בסנקט פטרבורג בשנת תש"ן המשכתי בבחינת כתבי־היד של הספרות התלמודית לענפיה, ואת שארית הזמן שעמד לרשותי ניצלתי לתחילת בדיקתן של מובאות תלמודיות שצוטטו בחיבורים מימי הביניים. התמקדתי במיוחד בפירושי התורה של החכם הקראי ישועה בן יהודה, שפעל בירושלים במאה האחת־עשרה. זאת עשיתי לפי המלצתו של חברי פרופ' חגי בן־שמאי, שכמה שנים קודם לכן העמידני על דרכו של ישועה לשלב בפירושו מובאות תלמודיות ורבניות ועודדני לחקור על פי התצלומים הספורים מכתבי־היד של ישועה שנשלחו אז מסנקט פטרבורג לאוקספורד.

והנה, דווקא בחומר עקיף ומשני זה הצלחתי לגלות את התגלית החשובה ביותר מכל מה שמצאתי בספריות הרוסיות. תחילה מצאתי כתבי־יד אנונימי המכיל פירוש לדברים הכתוב ערבית יהודית, ובו כמה מובאות מדרשות תנאיות על פסוקים מפרשות ראה, שופטים וכי תצא שאינן נמצאות בספרי דברים או במקורות תלמודיים מוכרים אחרים. בתיאורו הראשוני של כתבי־יד זה במאמרי 'גנוזי מדרש בספריות לנינגראד ומוסקבה' (ראה כהנא, גנוזי) שיערתי כי מקורן של רוב המובאות הללו ממכילתא האבודה לספר דברים. בד בבד הערתי על חולשת השערה זו, הנובעת מן העובדה שאף לאחת מן המובאות החדשות אין מקבילה במדרש הגדול, שהרבה לצטט את המכילתא לדברים. עוד ציינתי כי הטרימינולוגיה האופיינית של דבי ר' עקיבא שנמצאה במקצת המובאות מראה, כנראה, שמקורן אינו ממכילתא לדברים – שהיא מדרש מדבי ר' ישמעאל. סיימתי את התחבטותי בהבעת תקווה כי גילויים נוספים יסייעו להתיר את הספקות בנידון זה.

תקווה זו התגשמה לאחר השוואה מדוקדקת יותר של כתבי־היד ושל מובאותיו אל כתבי־יד אחרים הכוללים מובאות מדרשיות לספר דברים, שטיפין טיפין החלו להגיע אליי תצלומים שלהם שנשלחו מסנקט פטרבורג. מעיון זה התברר לי בוודאות שכמצופה, מחבר הפירוש האנונימי הוא ישועה בן יהודה, ואילו למרבה ההפתעה – מקורן של המובאות במדרש תנאי שלישי לספר דברים, שעד עתה לא ידענו כלל על עצם קיומו, הדומה מאוד לספרי זוטא לספר במדבר. דמיון זה בא לידי ביטוי מובהק בכמה מונחים ייחודיים, בדרשות מקבילות ובשמות כמה מן החכמים, והוא ניכר גם בלשונם של שני המדרשים, בדרכם המדרשית, במשנתם ובהלכותיהם. לפיכך החלטתי לקרוא למדרש החדש 'ספרי זוטא דברים'.

על מסקנות אלו הרציתי בקונגרס העולמי האחד־עשר למדעי היהדות בירושלים בשנת תשנ"ג. בסופה של אותה שנה ערכתי ביקור נוסף בסנקט פטרבורג, ובמהלכו בדקתי באופן שיטתי את כתבי־היד של פירוש ישועה לדברים ודליתי מהם עוד מובאות רבות מספרי זוטא דברים. ויזכר לטוב המלומד הקראי אברהם פירקוביץ, אשר הצליח לרכז באוספיו השמורים בסנקט פטרבורג כשלושים כתבי־יד של פירוש ישועה לדברים, הכוללים יחדיו למעלה מאלפיים ושלוש מאות דפים. רוב כתבי־היד כתובים באות עברית ומיעוטם באות ערבית. חלקים גדולים מפירוש רחב היקף זה שרדו בכמה עותקים, אולם

קטעים אחדים שלו עדיין חסרים לגמרי או מקוטעים. בשל כך גם מן המובאות שנכללו בפירוש מקוטעות או חסרות כליל.

בשנים האחרונות שבתי ובדקתי את נוסח המובאות בכתבי-היד הנזכרים על פי תצלומים שנשלחו למכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. בעזרתם של כמה מתלמידי גם סקרתי אלפי כתבי-יד אחרים באוספיו של פירקוביץ במגמה למצוא עוד כתבי-יד של פירוש ישועה לדברים הכוללים מובאות תלמודיות וכן לנסות ולאתר עוד מובאות מספרי זוטא דברים הן בפירושי ישועה לחיבורים אחרים הן בספרי מצוות ובפירושים קראיים שנתחברו בידי חכמים אחרים. לצערי, הממצאים החדשים שהניכו בדיקות אלו היו דלים, ורק במקרים ספורים היה אפשר להיעזר בהם לתיקון נוסח המובאות. מלבד כתבי-היד באוספיו של פירקוביץ נמצאו עד עתה דפים ספורים מפירוש ישועה לדברים בכתבי-יד אחד, בספריית המוזאון הבריטי בלונדון, אך אין משולבות בהם מובאות מספרי זוטא דברים.

כאן המקום לציין כי יש לדחות על הסף את ההשערה שמקור המובאות של ישועה אינו מדרש תנאי קדמון ושלפנינו זיוף קראי או פרפרוזות חופשיות ותו לא. ראשית יש להזכיר את חזקת אמינותו של ישועה בן יהודה, המוכחת מאלפי ציטוטי המדויקים מן המקורות המוכרים לנו דוגמת המשנה, התוספתא, הספרא, ספרי במדבר, ספרי דברים, התלמוד הבבלי ועוד. גדולה מזו. החומר המשוקע במובאות כולל מונחים מדרשיים נדירים ביותר המוכרים רק מספרי זוטא במדבר (שלא עמד בפני ישועה), ביטויים מקוריים של לשון חכמים, מילים יווניות ועוד שורה של סממנים ייחודיים לסגנונם הקב והנקי של התנאים ולדרכם המדרשית. כל אלה מעידים בבירור שאי-אפשר לפטור את המובאות כמעשה מרכבה או כ'חכמת הצירוף' של חכם מימי הביניים.

עוד ראייה ניצחת למקורותן של המובאות אפשר להביא מעקבותיו של ספרי זוטא דברים שמצאתי בספר 'פתרון תורה', שהוציא לאור מו"ר המנוח, פרופ' אפרים אלימלך אורבך. כמה מובאות משותפות לישועה ולבעל 'פתרון תורה' פתחו פתח לזיהוי דרשות אחרות מספרי זוטא דברים שלא הובאו אצל ישועה, מקצתן ודאיות ומקצתן מסופקות. מדרש אחר, שאולי נעזר בספרי זוטא דברים, הוא 'מדרש חדש על התורה' שהוציא בשעתו יעקב מאן. עד עתה הצלחתי למצוא דרשות או קטעי דרשות מספרי זוטא דברים לכתשעים וחמישה פסוקים מספר דברים בפרשות דברים עד כי תבוא, האוצרות יחדיו כשלושת אלפים ותשע מאות מילים. כשמונים אחוז מהחומר הובא אצל ישועה והשאר בספר 'פתרון תורה' וב'מדרש חדש'. אין ספק כי שחזור זה כולל רק חלק מזערי מהיקפו המקורי של המדרש. לשם השוואה בעלמא, החומר המקביל בספרי דברים אוצר בערך שבעים אלף מילים. אולם אין להקל ראש בחומר המועט שנתגלה, הכולל בתוכו דרשות והלכות ייחודיות רבות הנגלות כאן בפעם הראשונה וכן מסורות חדשות של דרשות ידועות הנמסרות מפי חכמים אחרים ומוצעות כלשון ובסגנון שונים מבמקבילותיהן. אלו גם אלו שופכות לא אחת אור חדש ומרענן על משנתם של התנאים בפרט ועל מחקרה של הספרות התלמודית בכלל.

בהקשר זה ברצוני להדגיש כי השם שהוענק למדרש החדש, 'ספרי זוטא דברים', אינו

בא לרמוז על גודלו המקורי של המדרש. אדרבה, מהשוואת קטעי הגניזה הרצופים של ספרי זוטא במדבר עם הקטעים המקבילים להם בספרי במדבר פרשות חקת ומסעי אפשר להסיק שבפרשות אלו ספרי זוטא הוא מדרש ארוך יותר מהספרי. השם 'זוטא' משקף, כנראה, את התפוצה הנדירה של ספרי זוטא במדבר בימי הביניים, ומי יתן ובעזרת גילויים חדשים גם ה'זוטא' לדברים עוד גדול יהיה.

מתעתועי הגורל הוא אפוא כי דווקא בזכות הקראים, הלוחמים הגדולים בתורה שבעל-פה, הצלחתי, בסייעתא דשמיא, לשחזר נדבך חדש מספרות התורה שבעל-פה. למרות הציפייה לגלות עוד דרשות ממדרש עלום ומרתק זה החלטתי שאין הצדקה לעכב את פרסומו יתר על המידה. גם מלאכת פירושן של הדרשות לא נתמצתה ונותרו בהן לא מעט סימני שאלה. תקוותי היא שפרסום המדרש יזכה את הרבים בברכת 'יגדיל תורה', כשמועו, ויעודד חוקרים אחרים להמשיך לעסוק בשחזור המדרש, בפיענוח דרשותיו הסתומות וכליכון הנושאים המגוונים המשתמעים מגופי התורה המשוקעים בו.

חובה נעימה היא לי להודות לכל אלה שסייעו בידי בחיבורו של ספר זה. בביקוריי בסנקט פטרבורג נעזרתי רבות בשירותיהם של ד"ר ויקטור לכרב, ששימש אוצר כתבי-היד העבריים בספרייה הציבורית על שם סאלטיקוב שדרין, ושל ד"ר ולדמיר אוספנסקי ופרופ' שמעון יקירסון, חוקרי המכון ללימודי המזרח. תודה מיוחדת שמורה בלבי לפרופ' חגי בן-שמאי, אשר פתח לי תחילה בכל הקשור לפועלו של ישועה בן יהודה, הסב את תשומת לבי לכמה כתבי-יד של ישועה הכתובים באותיות ערביות שזיהה בעצמו ואף תרגם עבורי מערבית לעברית חלקים גדולים מדברי ישועה. במלאכת התרגום של קטעים מפירוש ישועה לתורה נועצתי גם בפרופ' אהרן ממן, בד"ר דוד סקלר ובד"ר עפרה תירוש-בקר. כן יעמדו על הברכה תלמידיי זאב אלקין, יהורם ביטון, יאיר רוטקוביץ ודוד רוס, שלקחו חלק בחיפוש שיטתי של מובאות מסז"ד בתוך כתבי-יד קראיים על פי תצלומיהם השמורים במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ומנהלו של המכון בנימין ריצ'לר, שנענה לכל בקשותיי בנפש חפצה. פרופ' יעקב זוסמן, פרופ' דוד רוזנטל וד"ר מרדכי סבתו סיפקו לי נתונים על כתבי-יד וקטעי גניזה של הספרות התלמודית שבהם משולבים מקבילות לדרשותיו של ספרי זוטא דברים, ובראשם משנת נזיקין ובבלי סנהדרין – יבורכו אף הם ממקור הברכות. טובה מרובה אני מכיר לפרופ' משה עסיס ולפרופ' מנחם קיסטר שקראו את כתבי-היד של ספרי והאירו את עיניי בהערות ובהצעות פרשניות חשובות ביותר, ורכות מהן הובאו בספר בשמם. כן ברצוני להודות מקרב לב לטלי אמיר, אשר שקדה על עריכתו הלשונית של הספר באמונה ובקפדנות רבה ואף הצילה אותי משגגות מרובות, לשמעון חן מנהל דפוס גרפית ולצוות עובדי הדפוס ובייחוד ליערה צירמן, אשר סדרו את הספר בדיוק רב ובטוב טעם, לרן בנוביץ מנהל הוצאת מאגנס ולעוזרו רם גולדברג, אשר ניצחו על מלאכת הכנת הספר בכל שלביה בזריזות ובמימנות הראויות לציון, ולקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן בראשותו של פרופ' עזרא פליישר, אשר השתתפה בהוצאת הספר.

מנחם י' כהנא, החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

[א] מקורותיו של ספרי זוטא לספר דברים

עד עתה לא נתגלה אפילו דף אחד מכתב־יד כלשהו של ספרי זוטא לספר דברים. שחזור המדרש מתבסס על מקורות עקיפים בלבד, והם שלושה: פירוש ישועה בן יהודה לדברים, ספר פתרון תורה ומדרש חדש על התורה.

[1] ישועה בן יהודה

[1.1] מחקר המובאות מספרות חז"ל המצוטטות בכתביו

ישועה בן יהודה, או כשמו הערבי אבו אלפרג' פרקאן אבן אסד, היה מחשובי החכמים הקראיים שפעלו בירושלים במאה האחת־עשרה. בעבר נכתבו מחקרים רבים יחסית על פועלו בקרב העדה הקראית ועל כתביו, שרובם עדיין גנוזים בכתב־יד¹, אולם עדיין לא רוכזו כל הנתונים על כתב־היד המרובים של חיבוריו השמורים בספריות העולם ולא נכתבה עליו מונוגרפיה מקיפה ומסכמת.

ככמה מחיבוריו ובמיוחד בפירושו לתורה² הקדיש ישועה מקום נרחב לדיון בפירושים ובהלכות שמצא בחיבורים אחרים, קראיים ורבניים כאחד. בדיונים אלה, שניכרים בהם רוחב השכלתו ופתיחותו, הרבה לצטט מקורות תלמודיים ורבניים. לעתים מזומנות התפלמס עם דברי חז"ל שהביא, אולם לא אחת הביע את הסכמתו לדבריהם או הסתפק בציטוט מקורות תלמודיים בלא שצירף להם את תגובתו.³

1 ראה למשל פינסקר, ליקוטי קדמוניות, ריז-ריט, 169–174; מרגוליות, כתבי; שריינר, ישועה; פוזננסקי, סעדיה, 48–53; מאן, טקסט, 34–40; מ' גיל, ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634–1099, תל־אביב תשמ"ג, 787–790, 814–815, 818–820; בן־שמאי, ישועה; הנ"ל, קינה.

2 לבחינה מחדשת של היחס בין הפירוש הקצר ובין הפירוש הארוך ושל היקף הפירושים ראה בן־שמאי, ישועה, 9–14.

3 כהסבר לדרך לשלב מובאות מספרות חז"ל כתב בפירושו לוי' ה, א (התרגום על פי בן־שמאי, פרשן, 56): 'ואיני מזכיר את מה שנראה קרוב לדעתי מלשונם במשנה (ובספרים) אחרים, אלא כדי שתהיה שלֵוה נפש הקורא את מה שאני כותבם בלשונם כמות שהוא, וכדי שלא יחשוב שייחכן משום שלא הבאתי את הדברים ממקורם נפלו בהם טעות או שיכוש'. והשווה אל הנמקותיו בפירושו לוי' ו, ב (על פי בן־שמאי, פרשן, 55): 'והנני רואה להזכיר את מה שאמרוהו הקדמונים (במסכת) תמיד, משום שיש בה ביאורים שאינם נמצאים אלא במאמרם, אמנם אין בכתובים ראייה לרובם, ואולם האנשים (ההם) מספרים על מה שהם זוכרים שהיו עדים לו, כלומר אופני (העניינים) הנזכרים. ויש בהם מה שנראה לי שאין דרך לדחותו משום שאין ראייה (בכתובים) לסותרו, ואף בהכרח יש

חוקרי ישועה התרכזו בשחזור תולדות חייו ובתיאור דרכו כפרשן וכמתרגם, כהוגה וכפוסק,⁴ ואילו למוכאות התלמודיות המשולכות בכתביו העניקו רק תשומת לב מועטה יחסית. כך למשל ציין ג' מרגוליות לדרכו של ישועה לצטט ממקורות תלמודיים דוגמת 'אלמשנה' ו'אלמכאלה' ולנוהגו להקדים לציטוטיו מדברי חז"ל את המונח 'קאלו אלאולון'. מרגוליות אף הסתייע בסממנים אלה לזיהוי כתביו של ישועה.⁵ ש"א פוזנסקי דן בציטוטי ישועה מהספרא אגב דיונו בהתנגדותו של ישועה לפירושו של רב סעדיה גאון.⁶ " מאן העיר שלפני ישועה עמדו גם מקורות נדירים יחסית, דוגמת אבות דרבי נתן נ"ב ומדרש השכם, וכן חיבורים הלכתיים כגון הלכות גדולות, הלכות קצובות, הלכות ראו ומבוא התלמוד של ר' שמואל בן חפני,⁷ וא' מרכס שיער שישועה נעזר גם בספר מתיבות.⁸ ח' בן-שמאי דן במוכאותיו של ישועה באופן נרחב קצת יותר וקבע בצדק כי בפירושו לפרשת משפטים בספר שמות הביא ישועה חומר ממכילתא דרשב"י דווקא, בפירושו לספר ויקרא ציטט מוכאות מתורת כוהנים ובפירושו לספר במדבר שילב מוכאות מספרי במדבר. בנוגע לדרכי הציטוט כתב: 'יש שהמובאה כולה בלשון המקור, ובמקרים אלה ודאי היא חשובה כעד נוסח, ויש שתחילתה בלשון המקור והמשכה בפאראפראזה ערבית או רובה ככולה בערבית'.⁹

הדגמה צנועה של תרומת המוכאות אצל ישועה למחקר נוסחו המקורי של ספרי במדבר הבאתי במסגרת תיאור ראשוני של הממצא בספריות הרוסיות.¹⁰ ע' תירוש-בקר

לחושבו לאפשרי. ומה שראיתי להביאו בלשונם הבאתי כך, ומה שראיתי לקצר מלשונם הבאתי את עניינו, ואפילו יש דברים שפירושם קשה מאוד'. לפיתוח הנושא ייחד בן-שמאי את הרצאתו בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות בירושלים בשנת תשנ"ג.

4 על ישועה כפרשן וכמתרגם ראה למשל M. Polliack, 'Alternate Renderings and Additions in Yeshu'ah Ben Yehudah's Arabic Translation of the Pentateuch', *JQR* 84 (1993), 209–225; idem, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation: A Linguistic and Exegetical Study of Karaite Translations of the Pentateuch from the Tenth and Eleventh Centuries C.E.*, Leiden 1997 והשווה אל י' בלאו, 'על תרגומי מקרא קראיים לערבית מן המאות העשירית והאחת-עשרה', תרביץ סז (תשנ"ח), 430–417. על ישועה כהוגה ראה במיוחד שריינר, ישועה, 1–86. על ישועה כפוסק רוכז חומר רב באנציקלופדיה לתולדות בני מקרא, חיבורו של ש"א פוזנסקי שלא הספיק להוציאו לאור, השמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ומספרו 760°4. ראה בן-שמאי, ישועה, 3 הע' 2.

5 ראה מרגוליות, כתבי, 197, 204, 207. והשווה אל התיאור שתיאר מרגוליות את פירושי ישועה לתורה בכ"י לונדון 310–317: G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, I, London 1899, 234–243

6 ראה פוזנסקי, סעדיה, 51.

7 ראה מאן, טקסט, 36–38.

8 השערה זו, שעל פיה הסיק מרכס שספר מתיבות נתחבר בארץ-ישראל קרוב לשנת 1000, מבוססת על דברי ישועה בספר העריות (מהד' מארקאן, פטרבורג תרס"ח, 149–150): 'ראיתי למקצת חכמי הרבנים מי קיצר שני התלמודים של ארץ ישראל ושל שנער'. ראה A. Marx, 'Studies in Gaonic History and Literature', *JQR*, n.s., 1 (1910–1911), 95. תרצ"ד, מבוא, עמ' xiv.

9 ראה בן-שמאי, ישועה, 10–11. הציטוט בעמ' 10.

10 ראה כהנא, גנזי, נב-נד.

ערכה דיון מפורט בהיבטים לשוניים של מבחר מובאות גדול שציטט ישועה מן המשנה, התוספתא, מכילתא דר"י, מכילתא דרשב"י, ספרא, ספרי במדבר, ספרי דברים, ספרי זוטא דברים, תלמוד ירושלמי, תלמוד בבלי, פסיקתא דרב כהנא ואבות דר' נתן.¹¹ מחקרים ראשוניים אלה ממחישים את הצורך לרכז באופן שיטתי מכל כתבי-היד הרבים שהגיעו אלינו את המובאות המרובות של ישועה מרחבי הספרות התלמודית.¹² רק לאחר מכן יהיה אפשר לסכם את רשימת החיבורים התלמודיים שנעזר בהם¹³ ואף לדון בטיבה של מסורת הנוסח שעמדה לפניו בכל חיבור וחיבור לעצמו.¹⁴

[1.2] העתקת המובאות באות עברית או באות ערבית

בהקדמת פירושו הקצר לבראשית ישועה מעיר כי כתב את הפירוש עבור אבו סעיד לוי על פי בקשת אביו, אבו אלחסן דאוד בן עמראן בן לוי, מעשירי הקהילה הקראית במצרים.¹⁵ בזמן האחרון פרסם ג' כאן מכתב מגניזת קהיר ובו מצוטטת שאלתו של ישועה אם לכתוב את פירושו באות ערבית או באות עברית. חלקו העליון של המכתב קטוע ולכן חסר שם הנמען, אך ברור שהוא אבו אלחסן דאוד, שכאמור, הזמין את הפירוש אצל ישועה עבור בנו. לפי שעה לא נתגלה מכתב התשובה לשאלה זו. מכל מקום, מעצם השאלה אפשר

11 ראה במיוחד תירוש-בקר, קראים. והשווה אל הנ"ל, משניות; הנ"ל, לשון; הנ"ל, עיונים.

12 מלאכת זויהו והמיון של כתבי-היד, ובמיוחד אלו השמורים באוספים הגדולים של פירקוביץ, לא נסתיימה. הוא הדין לאוסף הגניזה בקיימברידג', שמצאתי בו באקראי דף אחד מפירוש ישועה לויקרא (T-S Misc. 24.13) ובו נכתב הפירוש באות ערבית ואילו המובאה מהספרא נכתבה באות עברית. דף אחר מן הגניזה באוסף אדלר בניו יורק (JTS ENA 2915.12), הדין בפסח ראשון ובפסח שני, נראה על פי סגנונו חלק מפירוש ישועה לבמדבר או לדברים.

13 הנה למשל טעות בתחום זה, שנגרמה מזיהוי מוטעה של חיבור: א"א הרכבי פרסם את 'ספר החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל' מכתב-יד שזוהה כספר מצוות קראי של יוסף אבן בציר (א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, חלק ראשון, מחברת רביעית: זכרון כמה גאונים, ברלין תרמ"ז, 394–396). אולם בזמן האחרון התברר שכתב-היד אינו ספר מצוות של יוסף אבן בציר אלא פירוש לתורה של ישועה, המצטט את ספר החילוקים בכמה מקומות. ראה ז' אלקין, 'הנוסח הקראי של "ספר החילוקים בין בני ארץ-ישראל לבני בבל"', תרכ"ץ סו (תשנ"ז), 104–111. עוד התברר בזמן האחרון שישועה השתמש גם בספר הלכות פסוקות. ראה ג' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ט², תיקונים והוספות למהדורה השנייה, 713, 723, 724.

14 בבחינה זו יש להביא בחשבון את האפשרות שחלק מן המובאות צוטטו מכלי שני. הדברים אמורים במיוחד במובאות העוסקות בנושאים פולמוסיים, דוגמת קידוש החודש, שאת מקצתן כבר ציטטו מחברים קראיים שקדמו לישועה. בנושאים אלו יש גם לבחון היטב את טיבן של המובאות, שכמה מהן אינן מקוריות. למשל, ה'ברייתא' הכוללת קידומת של 'תנו רבנן' המובאת בפירוש ישועה לשמות (כ"י פירקוביץ Yevr.-Arab. I 2001, דף 132, א-ב) אינה אלא שכתוב קראי של סיפור המחלוקת בין רבן גמליאל לר' יהושע על קידוש החודש. אולם 'ברייתא' זו כבר הביא ביתר שלמות סהל בן מצליח; ראה פינסקר, ליקוטי קדמוניות, 41–42; פוזנסקי, סעדיה, 40 (למקורות קראיים אחרים על מחלוקת רבן גמליאל ור' יהושע ראה ליברמן, שקיעין, 20–21). ברי אפוא שאין לייחס לישועה את מלאכת זיופה של הברייתא וממילא אין בה כדי לפגום בחזקת אמינותו בציטוט מקורותיו התלמודיים, אמינות שכבר הערתי עליה כפתח הדבר לספר זה.

15 ראה את פרסום המקור אצל מאן, טקסט, 34–35 ותרגומו לעברית אצל בן-שמאי, ישועה, 14.

ללמוד כי בתקופתו של ישועה התקיימו שתי צורות של כתיבה – באות עברית ובאות ערבית.¹⁶

כתבי-היד של פירושי ישועה לתורה שהגיעו לידינו אינם אחידים; חלקם כתובים באות עברית, חלקם באות ערבית ובכמה מהם נכתבו הפירוש באות ערבית והמובאות או קטעים מהן באות עברית.¹⁷ אולם עד עתה לא זוהה בין כתבי-היד הללו אוטוגרף של ישועה, ולכן אין לדעת באיזה אות הוא עצמו כתב את הפירוש.¹⁸ במקומות בודדים במקצת כתבי-היד אפשר להצביע על שיבושי סופרים הנובעים מדמיון גרפי בין אותיות בערבית לאותיות בעברית, אולם אי-אפשר להסיק מהעתקות משניות אלו על הכתב המקורי של הפירוש שכתב ישועה.¹⁹ השיקול היחיד התומך בהשערה שלפחות המובאות נכתבו באות עברית נעוץ בכתיב האופייני ללשון חכמים, הרווח במובאות. כתיב זה דומה מאוד לכתיב הנפוץ בכתבי-היד הטובים של לשון חכמים,²⁰ וקשה להניח שמעתיקים קראיים בימי הביניים הצליחו לשחזרו מדעתם מתוך תעתיק ערבי של המובאות שעמד לפניהם.²¹ אולם הוכחה נחרצת אין כאן, ועדיין צריכים אנו למודעי בשאלה זו.

[1.3] פירוש ישועה לדברים והמובאות מספרי זוטא דברים המשולבות בו

פירוש ישועה לספר דברים, שכנראה נכתב כחלק מפירושו ה'קצרים',²² הוא פירוש נרחב

16 ראה G. Khan, 'On the Question of Script in Medieval Karaite Manuscripts: New Evidence from the Genizah', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 75 (1993), 133–141.

כאן מדגיש (בעמ' 137) שלאור מכתב זה אין סיבה לחשוב שהפירוש נכתב באות ערבית דווקא, כפי שנכתבו תדיר כתבי-יד קראיים קדומים מהמאות האחת-עשרה עד השלוש-עשרה. לסיכום דעות החוקרים האוחזים בדעה שברוך כלל כתבי-היד הכתובים באות ערבית קדומים אלה הכתובים באות עברית ראה תירושי-בקר, משניות, 147 הע' 8 וביתר הרחבה הנ"ל, קראים, א, 36–47.

17 להסבר כללי של נוהגי הכתיבה הקראיים בעניין זה ראה G. Khan, 'The Medieval Karaite Transcriptions of Hebrew into Arabic Script', *Israel Oriental Studies* 7 (1992), 157–176 וכןגוד בלאו (לעיל הע' 4), 418–419.

18 בן-שמאי (ישועה, 9) העיר כי כתבי-יד לונדון 310, 311, 312, שהם כתבי-יד עתיקים הכתובים באות ערבית, 'הדורים במיוחד בכתיבתם ונראים מדויקים ביותר'. לאור זאת העלה השערה שיתכן שהם כתבי-היד שנכתבו למזמין, כיוון שניכר בהם שהם מלאכת סופר מומחה מאוד. אולם נתונים חיצוניים מעין אלו אינם יכולים ללמד על מקוריותם של כתבי-היד. השווה למשל אל פירוש ישועה לדברים כ"ב, שהוא כתב-יד גדול והדור מאוד הכתוב באות עברית, שנוסח המובאות שלו מעובד יחסית; ראה להלן פרק ד סעיף 2.

19 ראה סז"ד כה, ה' שו' 3: בכ"ד נכתב בשיבוש 'באדין' במקום 'תאדין' שבשאר כתבי-היד (האותיות ב-ת דומות רק בערבית, ואילו האותיות ד-ר וכן ו-ן דומות רק בעברית). וראה עוד סז"ד כב, ט' שו' 2 'האנש' = האנס והפירוש שם. על תופעות דומות בכתבי-יד של פירוש לויקרא העירה תירושי-בקר (משניות, 149–150 הע' 18; קראים, א, 50 והנסמן שם), אולם אף היא ציינה שאי-אפשר להסיק מכך על האות המקורית שנכתב בה הפירוש.

20 ראה בדיון הלשוני להלן פרק ג סעיף 1, וכן במחקריה של תירושי-בקר (לעיל הע' 11).

21 מסורת הנוסח האחידה של המובאות בכל כתבי-היד של ישועה מלמדת שהסופרים העתיקו את המובאות העבריות מפירושו של ישועה, ושוללת את האפשרות שמקצת המעתיקים נעזרו ישירות בכתבי-יד של החיבורים התלמודיים.

22 ראה בן-שמאי, ישועה, 9–14.

ביותר. כמה מכתבי־היד שנשתמרו בהם חלקים מהפירוש הזה ארוכים מאוד, לדוגמה כ"י א – 618 דפים, כ"י ב – 231 דפים, כ"י ד – 269 דפים, כ"י ה – 121 דפים, כ"י ש – 155 דפים. כתבי־יד אחרים, שבהם חלקים מפירושו לכמה מספרי התורה, מכילים דפים לא מעטים מהפירוש לדברים, לדוגמה כ"י ג – 161 דפים, כ"י ו – 200 דפים. עד עתה זוהו כשלושים כתבי־יד של ישועה שכלול בהם חומר מפירושו לדברים, ומהם שישה כתובים באות ערבית והשאר באות עברית. הם אוגדים יחדיו למעלה מאלפיים ושלוש מאות דפים של פירוש ישועה לדברים.²³

המספר המרשים הזה של כתבי־היד מעיד על החשיבות הרבה שיוחסה לפירושו של ישועה. ואולם הפירוש לדברים לא הגיע אלינו בשלמותו, ודרכו של ישועה להאריך לעתים בכיורר משמעותם של פסוקים או של מילים מקשה מאוד לגבש הערכה מוסמכת על שיעורם של חלקי הפירוש החסרים.²⁴ לכאורה אפשר לנסות ולמנות את הפסוקים (הרבים יחסית) שפירושם שרר בהשוואה לפסוקים שפירושם חסר, אך גם בדיקה זו אינה פשוטה, מפני שסדר הדפים בכתבי־יד רבים מכולל למדיי ורק לאחר מחקר מקיף של הפירוש לדברים בכל כתבי־היד אפשר יהיה לברר נתונים אלו לאשורם.

דין המובאות מסוֹד כדן הפירוש בכללותו. עד עתה עלה בידי לזהות יותר ממאה מובאות בטוחות של סוֹד בפירושו של ישועה לדברים. בשל סדרם הלקוי של הדפים בכתבי־היד נתפצלו כמה מובאות. למרבה המזל הצלחתי לפעמים למצוא קטעים פזורים של מובאות שנתפצלו בריחוק מקום באותו כתבי־יד²⁵ או מובאות מקוטעות בכתבי־יד אחד שנשתמרו באופן מושלם בכתבי־יד אחר.²⁶ לעתים אפשר גם לתקן שיבושים שנפלו בכתבי־יד אחד, למשל השמטות מחמת הדומות, בעזרת כתבי־יד אחרים.²⁷ אולם שתי

23 מלבד שמונה־עשר כתבי־היד של פירוש ישועה לדברים שנמצאו בהם מובאות מסוֹד והמתוארים להלן פרק ד סעיף 2, קטעים מפירוש ישועה לדברים כלולים גם בכתבי־היד האלה מאוסף פירוקובין: סדרה עברית־ערבית I: (1) כ"י 2009 – 325 דפים, רובם בממדבר ורק מיעוטם מדברים; (2) כ"י 2074 – 39 דפים, רובם מויקרא ומיעוטם מדברים פרשת וזאת הברכה; (3) כ"י 2080 – דף אחד, פירוש לדברים כד, יט–כא (או פירוש לויקרא יט, ט–י?); (4) כ"י 2081 – דף אחד, פירוש לדברים פרשת וזאת הברכה (?); (5) כ"י 2082 – דף אחד, פירוש לדברים (או לשמות?); (6) כ"י 2086 – 90 דפים, פירוש לדברים פרשות האזינו וזאת הברכה; (7) כ"י 2142 – דף אחד, פירוש לדברים ('אבו אלפרג' פרקאן' מוזכר בידי הסופר בתחילת פרשת כי תבא); (8) כ"י 4173 – 29 דפים, פירוש לדברים פרשת וזאת הברכה; (9) כ"י 4345 – 2 דפים, פירוש לדברים פרשת כי תבא; (10) כ"י 4782 – 4 דפים, פירוש לדברים פרשת כי תבא; סדרה ערבית־עברית: (11) כ"י 94 – 32 דפים, פירוש לדברים פרשת האזינו (אות ערבית); (12) כ"י 298 – 4 דפים, פירוש לדברים על פי זיהוי בן־שמאי (אות ערבית); (13) כ"י לונדון 312 – 145 דפים, פירוש לתורה, רובו לכמדבר ומיעוטו לדברים; (14) כ"י לונדון 317 – 72 דפים, פירוש לתורה, רובו לויקרא ולכמדבר ומיעוטו (דפים 67–72) לדברים לא, ז–יג. כ"י 2023 בסדרה העברית־ערבית I הוא כנראה פירוש ישועה לויקרא, והוא כולל, אולי, כמה דפים של הפירוש לדברים. כ"י 4753 באותה סדרה, הכולל גם פירוש לדברים (דפים 41–78), נרשם בקטלוג כפירוש ישועה אך ככל הנראה אינו שלו.

24 רק בכתבי־יד מעטים שררו קונטרסים שלמים, המאפשרים להעריך את היקף החומר שנשתמר בהם. ראה להלן פרק ד סעיף 2 בתיאור כ"י ג.

25 סוֹד טז, טז² (כ"י א); יד, כג²; יז, טז (כ"י ב); כב, ט¹ (כ"י ג); כו, ה² (כ"י ו); כד, א² (כ"י ש).

26 סוֹד א, ז; יג, טז; טז, ט¹; יח, ה; כד, א²; כה, ו²; כו, ג².

27 למשל סוֹד יד, ח שו¹; 5; יז, ד שו¹; 4; יז, יח שו¹; 7; יח, ד¹ שו¹; 3; כד, יד שו¹; 3; כד, טז² שו¹; 6.

מובאות נשארו בקיטוען – באחת מהן ישנה תחילת המובאה ללא סופה²⁸ וברעותה סוף המובאה ללא פתיחתה.²⁹ מובאות אחרות לוקות בקרחת שהשלמתן מסופקת,³⁰ ולפריקים גם מובאות ששרדו בכמה כתבי־יד לוקות בהשמטות ובשיבושים.³¹ גילויי כתבי־יד נוספים של פירוש ישועה לדברים עשוי לתרום תרומה חשובה לבירור נוסחן המקורי והשלם של המובאות המקוטעות. סביר מאוד כי בכתבי־יד אלה יזוהו אף מובאות חדשות מסז"ד שלא נכללו במהדורתו.

בפירושו של ישועה לשאר ספרי התורה ובחיבוריו האחרים, המשופעים אף הם במובאות מהספרות התלמודית, לא מצאתי מובאות מסז"ד, אבל מובאות ספורות ממנו נמצאו בחיבורים של קראים מאוחרים לישועה.³² הללו העתיקו מפירושו קטעים ארוכים, ולעתים נדירות כלולות בתוכם גם מובאותיו. בפירוש המהווה ברובו קיצור של פירוש ישועה, שנערך, כנראה, בידי יוסף אבן קוג'ק, נשתמרו ארבע מובאות מסז"ד, אף הן בקיצורים מסוימים.³³ בפירוש קראי אנונימי לדברים נמצאו שתי מובאות, שבעזרת אחת מהן אפשר להשלים קרחה באחד מכתבי־היד של פירוש ישועה עצמו.³⁴ בפירוש קראי אחר, שעל פי עדות הקולופון שבסופו מובאים בו דברי פרשנים שונים וכיניהם ישועה, נתגלו שתי מובאות מוכרות מכתבי־יד של פירוש ישועה לדברים,³⁵ ומובאה קצרה אחרת שלא נשתמרה בכתבי־היד של ישועה. תחילה סברתי שאולי אף מקורה של מובאה זו בדברי ישועה, שהעתיקה מסז"ד, אך עיון באחת מלשונוחיה של המובאה שולל, ככל הנראה, אפשרות זו.³⁶ ומכאן מודעא רבה לזהירות שיש לנקוט בשחזורו של סז"ד.

28 סז"ד כא, ג.

29 סז"ד יח, יג.

30 למשל סז"ד יב, כ; יב, כא¹; יב, כא²; כא, ב; כא, ג; כב, ט².31 למשל השמטות משוערות מחמת הדומות בסז"ד יד, כט שו' 12 (אב) וכן יח, ד' שו' 3 (בח²), או שיבושים אחרים שנאלצתי להשלים מדעתי דוגמת סז"ד יד, כג' שו' 3; יד, כט שו' 7; כא, טו' שו' 1.

32 על השימוש הרב שעשו חכמי הקראים בפירושו של ישועה, המלמד על מעמדו הבכיר, ראה בן־שמאי, ישועה, 3.

33 ראה כ"י ל בסז"ד א, א¹; א, א²; א, א³; א, ה.34 ראה נוסחו של כ"י מ בסז"ד כא, טו².35 ראה כ"י פ בסז"ד כד, א¹; כד, א². כ"י פ' דף 340, ב מזכיר כמקורות לפירושו בין השאר את 'אלקרקסאני ואלמועלם אבו עלי ואלשיך אבי אלסרי ואלשיך אבי אלפרג הרון ואלשיך אבי אלפרג פרקאן בן אסד'. כ"י אחר של אותו חיבור (פ²), משנת 1352, נוספו גיליונות מאוחרים יותר מפירושי קראים אחרים, דוגמת 'ר' אליה', שזיהויו דורש עיון נוסף. העתקה של כתבי־יד זה שבה שולבו הגיליונות בפנים נמצאת בכ"י לונדון 334. זאת הראה בן־שמאי במאמרו 'Qirqisani on the Oneness of God', *JQR* 73 (1982–1983), 105–106.36 המובאה נמצאת בכ"י פ' דף 36, א = פ' דף 31, ב. במהלך פירוש הפסוק 'ואת כל שללה תקבץ אל תוך רחבה ושרפת באש את העיר ואת כל שללה' (דב' יג, יז) כ"י פ מצטט: 'כקו' [=כקולהם = כאמרם] ואת כל שללה תקבץ [בכ"י פ² נוסף: אל תוך רח'] – לא שלל זולתה'. במשנת סנהדרין י, ו, ובדומה לכך בכמה כתבי־יד של ספרי דברים פיס' צה, עמ' 156 מובאת דרשה אחרת למילה 'שללה': 'שללה – ולא שלל שמים'. אולם בנוסח משנת הרמב"ם על פי כ"י ק במהדורת הרב קאפח, ירושלים תשכ"ה, עמ' ריט נמצאת מקבילה מפתיעה לדרשתנו: 'ושרפת באש את העיר ואת שללה – שללה ולא שלל חברתה, שללה ולא שלל שמים'. בהקבלה לכך שונה הרמב"ם במשנה תורה, הלכות עבודה זרה ד, י: 'נכסי אנשי מדינה אחרת שהיו מופקדים בתוכה אע"פ שקיבלו עליהן אחריות אין נשרפין

[1.4] לשונות ההבאה של ספרי זוטא דברים אצל ישועה

לעתים ישועה נוקב במדויק בשמות המקורות התלמודיים שהוא מצטט,³⁷ אולם בדרך כלל הוא מסתפק בלשונות הבאה כלליות בלבד וכך הוא נוהג גם בציטוטיו מסז"ד. בכל זאת אפשר ללמוד מלשונות הבאה רבות שהוא מקדים למובאותיו מסז"ד שמקור המובאות במדרש הלכה. על שש-עשרה מובאות מעיד ישועה שמקורן במכילתא ('אלמכאלה') – שם נפוץ למדרשי ההלכה הן אצל ישועה³⁸ הן אצל חכמים אחרים, קראיים ורבניים כאחד.³⁹ לפני כמה מובאות הוא מציין 'קאלת [או: פקאלת] אלמכאלה',⁴⁰ 'וגא פי אלמכאלה'⁴¹ או 'ופי אלמכאלה פי תוסט כלאם'.⁴² לפני מובאות אחרות הוא כותב בקיצור 'קאלת', ברמזו למכילתא שהזכיר קודם.⁴³ מובאות אחרות הוא מייחס לבעל המכילתא: 'קאל צאחב אלמכאלה',⁴⁴ 'ומר פי כלאם צאחב אלמכאלה',⁴⁵ 'ותאול צאחב

אלא יחזרו לבעליהן שנאמר שללה ולא שלל חבירתה'. וראה עוד מ"ת, עמ' 68 שו' 5–7: 'זאת כל שללה – שללה ולא שלל חברתה. מכאן אמרו נכסי אנשי מדינה אחרת שהיו מופקדים בתוכה אע"פ שקבלו עליהן אחריות אין נשרפין אלא חזורין לבעליהן', ונראה בכירור שאין זה אלא מדרש מעושה בהשראת הרמב"ם, וחסרונו בקטע הגניזה של מכילתא דברים לפסוק זה יוכיח (ראה אפשטיין, מכילתא ראה, סט–ע). ההלכה שהובאה לעיל מדברי הרמב"ם מבוססת בעיקרה על דברי רב חסדא בבבלי סנהדרין קיב ע"א, אולם ההנמקה הדרשנית 'שללה ולא שלל חברתה' אינה מופיעה בבבלי וגם לא במקבילה בתוספתא סנהדרין יד, ה, עמ' 436. וצריך עיון אם דרשה זו הייתה לפני הרמב"ם במשנתו (ונשמטה ברוב כתבי-היד של משנת הרמב"ם מחמת הדומות) ועל פיה הוסיף הרמב"ם את ההנמקה במשנה תורה, כפי שנטה לסבור הרב יעקב ב"ר אליעזר כהן (ראה ספר המדע לרמב"ם, בעריכת ש' ליברמן, ירושלים תשכ"ד, רלו הע' 51, שציין למשפט הנ"ל שנוסף במשנת הרמב"ם על פי כ"י ב במהד' גאטליב), או שמא, כפי שלכאורה נראה סביר יותר, התוספת הנזכרת בכמה כתבי-יד של משנת הרמב"ם הושלמה על פי הנמקת הרמב"ם מדעתו במשנה תורה. מכל מקום, הדרשה במשנת הרמב"ם נוקטת לשון 'שלל חברתה', התדירה בלשון התנאים, ואילו הדרשה המצוטטת בידי הפרשן הקראי נוקטת לשון 'שלל זולתה'. המילה 'זולת' נפוצה בלשון המקרא במשמעות 'חוץ מ-'. במקורות התלמודיים המאוחרים השימוש במילה זו נעשה נדיר ביותר (דוגמת דב"ר יא, ח; אס"ר ח, ז). מובן המילה בדרשתנו אחר – עמית, מי שאינו הוא, ומובן זה מתועד רק מימי הביניים ואילך, כמפורט אצל בן-יהודה, 1311. ספק גדול אפוא אם הדרשה המצוטטת בפירוש הקראי היא דרשה תנאית מקורית, אולי מסז"ד, המלמדת שההפתחות הסמנטית של המילה 'זולת' אירעה כבר בספרות התנאים. סביר יותר כי זו דרשה מאוחרת, שמקורה אינו בסז"ד. ועוד צריך עיון אם יש קשר ישיר או עקיף בין הדרשה המובאת בפירוש הקראי (אשר שולבה גם בחיבורים קראיים מאוחרים יותר, דוגמת אדרת אליהו לר' אליהו בשייצי, ישראל תשכ"ו,⁴⁶ 179) ובין הדרשה המובאת על ידי הרמב"ם. בין כך ובין כך אין להסיק מכאן שסז"ד עמד בפני הרמב"ם.

37 ראה למשל את ציוניו התדירים למשנה ('אלמכאלה') ול'תורת כהנים' (ספרא), וראה עוד מאן, טקסט, 34–36.

38 המרבה לנקוב בו גם לפני ציטוטיו מספרי במדבר ומספרי דברים.

39 ראה אפשטיין, מכילתא וספרי.

40 = אמרה המכילתא. ראה סז"ד יד, ד; טז, א; כב, טז; כא, ט'; כד, כא; כה, ט'.

41 = והובא במכילתא. ראה סז"ד כה, ה³.

42 = ובמכילתא בתוך הדברים. ראה סז"ד כג, יב.

43 ראה סז"ד יד, ח; כב, ט'; כה, ה².

44 = אמר בעל המכילתא. ראה סז"ד יד, כג; כד, יד.

45 = ונמצא בדברי בעל המכילתא. ראה סז"ד כד, יט¹.

אלמכאלה תפסיר לא יומתו אבות',⁴⁶ יוכל מא דכרנאה מן הדה אלג'מלה פהו מן קול צאחב אלמכאלה'.⁴⁷

לפני שלושים וארבע מובאות ישועה מציין שדברי החכמים נאמרו בקשר לפסוק מסוים, ומכך אפשר להסיק שמקור המובאות במדרש ההלכה לפסוק הנידון. לשונות ההבאה באות בכל המקרים האלה לפני הפסוקים הפותחים את הדרשות והמשמשים בדרך כלל דיבורים המתחילים שלהן: 'קאל אלאולון פי תוסט פסוק',⁴⁸ 'קאל אלאולון פי',⁴⁹ 'וקאל [או: וקאלון] אלאולון פיה',⁵⁰ 'קאל פיה אלאולון',⁵¹ 'קאל אלאולון פי קולה',⁵² או בקיצור בלא הזכרת 'אלאולון': 'וקאלו [...] פי תוסט פסוק אורדוה',⁵³ 'קאל [או: קאלון] פי',⁵⁴ 'קאל [או: קאלון] פי קולה',⁵⁵ 'קאלו פי מעני'.⁵⁶

שאר לשונות ההבאה של ישועה, ובראשן הלשונות הנפוצות ביותר שלו 'קאל/וקאל אלאולון',⁵⁷ או סתם 'קאל' או 'קאלו',⁵⁸ אינן מעידות שמקור המובאות במדרש הלכה. הוא הדין ללשונות הבאה נפוצות פחות כפי ישועה, דוגמת 'כקולהם',⁵⁹ 'ודאך קולה',⁶⁰ 'והאכדי מר פי כלאמהם',⁶¹ 'קאלו פי בעץ' אלמואצ'ע',⁶² 'והו מא דהב אליה אלאולון כקולהם',⁶³ 'קאל אלאולון פי תוסט כלאם',⁶⁴ 'מר פי כלאם אלאואיל',⁶⁵ 'ומר פי קול

46 = ודרש בעל המכילתא פירוש לא יומתו אבות. ראה סז"ד כד, טז¹.

47 = וכל מה שהזכרתיו מן הכלל הזה הרי הוא מדברי בעל המכילתא. ראה סז"ד כד, א².

48 = אמרו הראשונים בתוך [מדרש] לפסוק. ראה סז"ד יז, ד.

49 = אמרו הראשונים בעניין. ראה סז"ד א, טז¹; יב, י; יג, ח; כה, ז²; כה, ח².

50 = ואמרו הראשונים בעניינו. ראה סז"ד יז, ח¹; יז, ח³; כא, יח²; כא, כ² (פעמיים).

51 = אמרו בעניינו הראשונים. ראה סז"ד כה, י.

52 = ואמרו הראשונים בעניין אמרו. ראה סז"ד א, א³; טו, יא; כה, ט³.

53 = ואמרו... בתוך פסוק שהביאו. ראה סז"ד טז, ט³.

54 = אמרו כ'. ראה סז"ד יג, יב; טז, יח²; יט, יח; ד²; יח, ה; יט, יז²; כא, י; כה, יט¹; כה, ט¹.

55 = ואמרו בעניין אמרו. ראה סז"ד א, טז²; יח, א¹; יח, ח; יט, יז¹; יט, יז³; כא, יז³.

56 = אמרו בעניין. ראה סז"ד יב, ח; יד, כט.

57 לשון זו מתועדת בשלושים ושלוש מובאות. ראה סז"ד א, א¹; א, ה; א, ז; יב, ז¹; יב, ז²; יב, כ; יג, יג; טז, ג; טז, יח¹; יז, ח²; יז, ח⁴; יז, ט; יז, טז; יז, יח; יח, א² ('וקול אלאולון'); יח, ד¹; כ, כ; כא, יז²; כא, כ²; כא, ככ¹; כא, א ('פקאל אלאולון'); כב, ב; כה, ה; כב, יט; כד, א¹; כד, ח¹; כד, יט³;

כה, ד; כה, ו¹ ('וקאלו אלאולון'); כה, ז¹; כה, ח¹; כו, א. פעם אחת, בסז"ד כא, יח¹, נוספה לאחר הביטוי הרווח הזה להבאה השגורה בתלמוד הבבלי 'תניא', אולם המובאה המצוטטת שם אינה בכבלי או במקור תלמודי מוכר אחר, וכנראה שגם מקורה בסז"ד; ע"ש.

58 לשונות אלו מופיעות בעשרים ושבע מובאות. ראה סז"ד א, א²; יב, כא¹; יב, כא²; יב, כא³; יב, כג; יד, כג²; טו, ח; יח, ד² (פעמיים); יח, ו; יט, יז¹; כא, א ('פקאלו'); כא, יט¹; כא, ככ³; כב, ב; כד, א¹;

כד, ח²; כד, יט²; כה, ג; כה, ו¹; כה, ז² ('פקאל [...] וקאל'). וראה עוד סז"ד כא, א; כא, כ²; כה, ט¹;

'וקאל/וקאלו איצ'א' (=ואמרו גם); יב, ט; טז, ט²; 'תם קאלו' (=עוד אמרו).

59 = כאמרם. ראה סז"ד יב, כג; כא, יט¹; כב, ט².

60 = וזה אמרו. ראה סז"ד כה, ה⁴.

61 = וכך נמצא בדבריהם. ראה סז"ד כה, ב.

62 = אמרו באחד המקומות. ראה סז"ד כה, ה¹.

63 = והוא מה שהלכו אליו (=והוא שיטת) הראשונים כאמרם. ראה סז"ד יז, ח³.

64 = אמרו הראשונים בתוך הדברים. ראה סז"ד יט, טז.

65 = נמצא בדברי הראשונים. ראה סז"ד כא, ככ³; כה, יא.

אלאואילי, ⁶⁶ 'ומצא' [או: ומצא] פי כלאם אלאואילי, ⁶⁷ 'פסר בה אלאולון הדה אלכלמה מן קולהם' ⁶⁸ או 'ומר פי כלאם אלקום'. ⁶⁹ אולם גם במקרים אלה תוכנן של רוב המובאות מעיד עליהן שנלקחו ממדרש הלכה לדברים.

[1.5] לטיבן של נוסחאות ספרי זוטא דברים במובאותיו של ישועה

כמה מקומות ישועה מעיד במפורש על קטעים שהשמיט במובאותיו, למשל: 'וקאלו בעד כלאם כתיר אכתצרתה', ⁷⁰ 'קאלת אלמכאלה [...] ובעד כלאם כתיר מתסע ג'דא קאלת פי אכר אלפצל' ⁷¹ או 'קאלת אל מכאלה [...] וקאלת בעד כלאם אתצל במא תקדם אכתצרתה'. ⁷² במקומות אחרים הוא מציין דילוגיו, כגון 'וקאלו בעד כלאם כתיר' ⁷³ או 'תם קאלו בעד כלאם טויל'. ⁷⁴

לעתים נדירות צוינה מילת הקיצור 'וג' כאמצע המובאות ובעיקר בסופן. ⁷⁵ קשה לדעת בביטחון אם קיצורים אלו יצאו מתחת ידיו של ישועה או מתחת ידי מעתיקו, אם כי הישנות התופעה בשלושה כתבי-יד מחזקת במקצת את ההשערה שישועה עצמו הוא שקיצר את המובאות הללו. קיצור אחר בתוך כמה מובאות הוא 'אלי קולהם' (או בקיצור: אלי קו' = עד אמרם). בשני מקומות הוא נמצא רק בכתבי-יד אחד של ישועה (ש) ובכתבי-יד אחרים המובאות מצוטטות בשלמותן, ⁷⁶ ועובדה זו מוכיחה שמעתיק הוא שקיצר את שני הקיצורים האלה; במקום שלישי נמצא קיצור זה בשני כתבי-יד שנשמרה בהם המובאה, ⁷⁷ ולפי שעה אין אפשרות להכריע מי הוא בעל הקיצור.

העדויות המפורשות של ישועה על השמטותיו עשויות ללמד כי בדרך כלל לא נהג לדלג על קטעים במובאות שבחר להביא. ואכן, כחינת מובאותיו הרבות מספרות חז"ל

66 = ונמצא בדברי הראשונים. ראה סז"ד כד, ו.

67 = ונמצא בדברי הראשונים. ראה סז"ד כד, א²; כו, ג².

68 = פירשו בו הראשונים את המילה הזאת מדבריהם. ראה סז"ד כה, ז³.

69 = ונמצא בדברי האנשים. ראה סז"ד כו, ה². בן-שמאי הוא הראשון שהעיר כי לעתים ישועה מפנה בכיטוי זה גם למקורות חז"ל, עיין הנ"ל, ישועה, 10.

70 = ואמרו אחרי דברים מרובים שהשמטתים. ראה סז"ד טז, ט³ וכיצא בזה סז"ד יב, כא³; יב, כג; כא, כב³; כה, ג; כה, ה².

71 = אמרה המכילתא... ואחרי דברים מרובים נרחבים מאוד אמרה בסוף הפרק. ראה סז"ד יד, ד-ח. לחלוקת המכילתא המשתמעת מכאן ראה להלן פרק ג סעיף 3.

72 = אמרה המכילתא... ואמרה אחרי דברים שקשורים למה שנאמר קודם והשמטתים. ראה סז"ד כב, ט¹.

73 = ואמרו אחרי דברים מרובים. ראה סז"ד יב, כא².

74 = עוד אמרו אחרי דברים ארוכים. ראה סז"ד טז, ט², והשווה אל לשון ההבאה בסז"ד יד, כג².

75 ראה סז"ד יד, כג¹ שו' 6 (כ"י א יוג' כ"י ב חסר); יז, ד שו' 6, 17 (כ"י א יוג' כ"י ב יוכו'); כא, א שו' 5 (כ"י ב); כא, ב שו' 4 (כ"י ב); כא, יז³ שו' 5 (כ"י ג). בשלושה מקומות צוינה במובאות המילה הערבית 'ותמאמה' (=וגומר), אולם היא מסמנת קיצור של פסוק ולא קיצור של דרשה. ראה סז"ד א, א¹ (פעמיים); א, ה.

76 ראה סז"ד כד, א² שו' 9: כ"י ש גורס 'יגרש אלי קולהם דבר בריא', אך כ"י ג הציטוט מושלם; כה, ו¹ שו' 2: כ"י ש גורס 'וסרים חמה אלי קולהם ולא חולצין', אך כ"י אדו הציטוט מושלם.

77 ראה סז"ד כא, כב³ שו' 5, כ"י אה: 'אלי קו' ותלית'.

הנמצאות תחת ידנו מלמדת על דרכו להביא את הדברים המצוטטים ברציפות. כך היא דרכו אף במובאותיו הרבות מספרי דברים, שגם אותן שילב בפירושו לדברים,⁷⁸ ואין כל סיבה לשער שבסז"ד נהג אחרת.⁷⁹ עיון שיטתי במובאות מרחבי הספרות התלמודית מלמד אף על דייקנותו הרבה של ישועה בהעתקתן,⁸⁰ ויש להחיל את חזקת נאמנותו כמעתיק קפדן גם על מובאותיו מסז"ד. הד ברור לכך יש בשרידים המרובים מלשון חכמים שנשתמרו בהעתקתו.⁸¹ על דיוק העתקותיו של ישועה אפשר ללמוד גם מציטוטים החוזרים על עצמם: בכמה מקומות הוא מצטט מובאה בשלמותה ואחר כך חוזר ומצטט קטעים ממנה – באופן זהה לציטוט הראשון – במהלך דיונו הפרשני בגופי הדברים שהוזכרו במובאה.⁸² או בתרגום לערבית של מילים נבחרות מהמובאה.⁸³ לעתים אף אפשר להסתייע בציטוטים חוזרים אלה בליבון הנוסח כאשר יש חילופי נוסחאות בין כתבי־יד של ישועה במובאה השלמה.⁸⁴

לפי שעה לא נמצא עד נוסח ישיר של סז"ד, אשר בעזרת השוואתו להעתקותיו של ישועה אפשר לעמוד על טיב הנוסח של ישועה במובאות.⁸⁵ אולם אפשר להתרשם

78 ראה על כך להלן סעיף 1.6.

79 מובן שישועה עצמו קבע את נקודות ההתחלה והסיום של המובאות, ולא תמיד טרח להעתיק את דרשות סז"ד לפסוק מסוים בשלמותן מתחילתן ועד סופן, אלא הסתפק בציטוטים של הקטעים שמצא בהם עניין לענות בו. לעתים אף הסתפק בהזכרה של נושא שנידון בדרשות בלא לצטט (דוגמת סיפור המעשה על דינו של ינאי המלך עם עני לפני שמעון בן שטח בסז"ד יט, יז), או העדיף למסור את האמור בדרשות בפרפרוזה בערבית, ראה להלן.

80 כך עולה למשל מהשוואת מאות מובאותיו מספרי במדבר לנוסחאות שאר כתבי־היד של חיבור זה, שאני שוקד על ההדרתו המחודשת (ראה לפי שעה כהנא, גנוי, נב-נד). הוא הדין למובאותיו מחיבורים אחרים, כפי שהראתה תירושי־בקר בעבודתה הקפדנית. ראה במיוחד הנ"ל, קראים.

81 ראה על כך להלן פרק ג סעיף 1.

82 ראה למשל סז"ד כד, א².

83 ראה למשל את פירושו לסז"ד יז, טז שו' 2-3, שנכללה בו המילה 'לקומפון': 'לקומפון – ירדון אלמידאן' (=כוונתם לשדה מירון), או דיונו לאחר הבאת המובאה בסז"ד יז, יז: 'אפסוניה – ירדון אלארזאק אלתי ידפעהא אלי ג'נדהם' (=כוונתם לכלכלה שהוא משלם לגרודין).

84 למשל, לאחר הציטוט שהביא מסז"ד כד, טז² הוא מפרש שתי מילים שנראו בעיניו קשות: 'חורגו הו אבן אמראתה [=הוא בן אשתו] ואגיסו סלפה [=בעל אחות אשתו] ובאקי אלכלאם מפהום [=ושאר הדברים מובנים]'. והשווה אל חילופי הנוסח בגוף המובאה במילים 'חורגו' ו'אגיסו', שם שו' 2 ו-7 והדיון שם. דוגמה מובהקת לסיוע שמעניק ציטוט חוזר באיתור תיקוני נוסח שהוכנסו לגוף המובאה אפשר להביא מציטוט שציטט ישועה מספרי דברים פיס' שג, עמ' 322 שו' 7 בכ"י ד (174, ב): 'שמעתי בקול יי אלהי – והביאותיו אל בית הבירה'. את הנוסח הקשה 'בית הבירה' פירש מאוחר יותר ישועה עצמו: 'בית הבירה הוא בית הבחירה ירדון [=כוונתם] מקום מבחר'. והנה, בכ"י א (409, א-ב) הונס תיקון בציטוט גוף המובאה, ובמקום 'בית הבירה' נכתב 'בית הבחירה'. אולם שינוי זה הפך את הערת הפרשנית של ישועה לחסרת פשר (הצורה 'בית הבירה' נשתמרה שם גם בכ"י רומי של הספרי, וכן נשתמרה בו ובעדים אחרים במקומות נוספים. ראה כהנא, אקדמות, 139-140). והשווה אל פ' מנדל, 'בירה כמונח אדריכלי בספרות חז"ל', תרכ"ץ סא (תשנ"ב), 195-217.

85 לעתים נדירות מובאותיו של ישועה כוללות אף את ציוני החלוקה הפנימית של החיבור, דוגמת החלוקה לפרקים ולהלכות במשניות (ראה תירושי־בקר, קראים, א, 66-68), החלוקה לפרשות, לפרקים ולהלכות בספרא והחלוקה 'סליק פסוקא' בספרי במדבר. סימני חלוקה אלו הובאו לרוב בציטוט מובאות ארוכות במיוחד. במובאות מסז"ד לא נכללו שרידי חלוקה (על מקום אחד שהתייחס לכך בדברי הקדמתו ראה להלן פרק ג סעיף 3). אפשר שהסיבה לכך נעוצה בהיקפן המצומצם יחסית

משלמותן היחסית של המובאות אצל ישועה ומנוסחאותיהן הדווקניות בעזרת השוואתן למובאות המקוצרות והמעובדות בספר פתרון תורה.⁸⁶ כל האמור לעיל מתייחס רק למובאות שהביא ישועה כלשונן ולא לתרגומים או לפרפרזות של דברי תז"ל שהביא בערבית, שאותם לא כללתי בחיבור זה.⁸⁷ נהגתי כך במיוחד מחמת הקושי לזהות שהם לקוחים מסז"ד דווקא ולא ממקור תלמודי אחר, אם כי ברי שישועה שילב גם בהם חומר מסז"ד.⁸⁸ סביר כי לאחר שחזור מושלם של פירוש ישועה לדברים יהיה אפשר לאתר פרפרזות שמקורן בסז"ד מסתבר או מוכח, ואולי אף הן תסייענה לזיהוי מקורות נוספים ששרדו בהם דרשותיו של סז"ד.⁸⁹

[1.6] מדרשי הלכה אחרים שעמדו לפני ישועה וגבולות ציטוטיו מספרי זוטא דברים

בפירושו לתורה ישועה מרבה במיוחד לצטט את הספרא בפירושו לויקרא ואת ספרי במדבר בפירושו לבמדבר.⁹⁰ בפירושו לשמות הוא מצטט קטעים לא מעטים ממכילתא דרשב"י, במיוחד מפרשת משפטים,⁹¹ קטעים מועטים יחסית ממכילתא דר"י, במיוחד ממסכתא דפסחא, וקטעים מברייתא דמלאכת המשכן.

בפירושו לדברים ישועה מצטט פרט לסז"ד גם מספרי דברים. היחס המספרי בין המובאות משני מדרשים אלו אינו אחיד והוא משתנה באופן חד בפרשת וידוי המעשרות בדב' כו, יב. בפירוש לדב' א, א – כו, יא ישועה מצטט בעיקר מסז"ד, ובצד למעלה ממאה מובאות בטוחות משם אפשר לזהות שימוש ודאי בספרי דברים רק במובאות ספורות.⁹² דברים אלו אמורים גם בפרשת ביכורים (דב' כו, א – יא), אשר במהלך פירושה ישועה מביא שלושה ציטוטים מסז"ד בפירושו לפס' א, ג, ה⁹³ ועוד שתי פרפרזות בערבית

של רוב המובאות מסז"ד, או בהימצאותן המקרית של מובאות רבות בריחוק מקום מפתחת היחידה המדרשית או מסיימה. מכל מקום נראה שאין בחיטורן זה כדי לפגום בנאמנות העתקותיו של ישועה מסז"ד.

86 ראה להלן סעיף 2.

87 למעט מקומות שבהם שולבו התרגומים בערבית עם קטעי המובאות בעברית: סז"ד א, א'; יח, ד²; יט, יד².

88 ראה להלן סעיף 2 על שתי הפרפרזות שמקורן בסז"ד מוכח בעזרת המקבילה שנמצאה להן בפתרון תורה.

89 על הקשיים הכרוכים בהשלמת משימה זו עקב ריבוי כתבי-היד והבלכול בסדר הדפים השורר בהם ראה לעיל סעיף 1.3.

90 מספרי זוטא במדבר לא מצאתי בכתביו של ישועה מובאות, וככל הנראה לא עמד מדרש זה לפניו.
91 כמה מציטוטים אלה נשתמרו רק במה"ג, ובכוחם להוכיח שמקורו של מה"ג הוא אכן מכילתא דרשב"י. ראה למשל תירוש-בקר, לשון. לדוגמאות אחרות של קטעים ממה"ג, שנכללו במהד' הופמן אך לא נכללו במהד' אפשטיין ומלמד, בתכניתי ליחד מאמר בפני עצמו בשיתוף עם עפרה תירוש-בקר.

92 ראה המובאה מספרי דברים פיס' קסט, עמ' 217 שו' 6–9 בכ"י ב (223, ב), ג (357, ב), ה (26), א רת'² (7, ב – 8, א), והמובאה מפיס' רלח, עמ' 270 שו' 9–12 בכ"י ג (261, א) וי' (111, א). למובאות מסופקות אחרות ראה להלן הע' 99.

93 סז"ד כו, א; כו, ג²; כו, ה².

מסז"ד בפירושו לפס' ד, ה.⁹⁴ לעומת זאת החל בדב' כו, יב ישועה מפסיק לחלוטין לצטט מסז"ד ומתחיל לצטט באופן סדיר מספרי דברים. בפרשת וידוי מעשרות בדב' כו, יב-טו הוא מביא תשעה ציטוטים מספרי דברים, פיס' שב-שג,⁹⁵ ובפירושו לשירת האזינו ולפרשת וזאת הברכה הוא ממשיך ומביא עשרות רבות של ציטוטים ארוכים מספרי דברים מפיס' שו ואילך. קשה לדעת מה היו מניעיו של ישועה בהחלפה הפתאומית של מקור מובאותיו; ייתכן שכתב-היד של סז"ד שעמד לפניו נקטע לקראת סוף פרשת ביכורים.⁹⁶ מכל מקום אין להסיק מכך שמדרש סז"ד המקורי הסתיים בפרשת ביכורים.⁹⁷

בפירושו לדברים, כמו בשאר חיבוריו, ישועה מצטט לפרקים גם את המשנה. יש שהוא אף מציג השוואה בין המשנה לסז"ד, בהכריזו על העתקתו מסז"ד ('אלמכאלה') רק את התוספת שאינה במשנה.⁹⁸ אולם בכמה מקומות קשה להחליט בוודאות אם הציטוט מסז"ד או מן המשנה או מספרי דברים.⁹⁹

מן המדרש התנאי השלישי לספר דברים, מכילתא דברים, לא מצאתי מובאות בפירוש ישועה לדברים. את המובאה היחידה ממדרש זה בכתביו של ישועה מצאתי בפירושו לויקרא בכתב-יד באוסף פירקוביץ YA II 1989, דף 103, א-ב: 'תבת מא קאלוה פי ספרי פי מכאלה אלה הדברים'¹⁰⁰ כל צפור טהורה תאכלו - בנין אב. כל מקום שאומר צפור בטהורה הכתוב מדבר דברי ר' יאשיהו. ר' יצחק אומר עוף טהור נקרא עוף ונקרא צפור עוף טמא אינו נקרא אלא עוף טמא בלבד'. מקורה של מובאה זו במכילתא דברים משתמע באופן ברור מהזכרתם של ר' יאשיהו ור' יצחק, שניהם מן החכמים המובהקים של אסכולת דבי ר' ישמעאל, שמכילתא דברים נמנית עם חיבוריה, שאינם נזכרים כלל במדרשים הקלסיים של דבי ר' עקיבא. ואכן, מדרש זה מצוטט במה"ג לדברים,¹⁰¹ אולם הוא חדר מן הגיליון ממכילתא דברים גם לרוב כתב-היד המערביים של ספרי

94 ראה להלן סעיף 2 בדיון על יחידת הדרשות בדב' כו, ב-יא בספר פתרון תורה.

95 ספרי דברים פיס' שב, עמ' 320 שו' 12-16 (כ"י א, דף 405, א; ד, 168, א-ב); פיס' שג, עמ' 321 שו' 6-7 (א, 406, ב; ד, 181, ב); שם, עמ' 321 שו' 11 (ד, 168, א); שם, עמ' 321 שו' 18-19 (א, 405, ב; ד, 181, א); שם, עמ' 322 שו' 1 (א, 406, א; ד, 181, א); שם, עמ' 322 שו' 2 (א, 408, א; ד, 175, א); שם, עמ' 322 שו' 3 (ד, 174, א); שם, עמ' 322 שו' 4-6 (א, 408, ב; ד, 174, א); שם, עמ' 322 שו' 7-10 (א, 408, ב - 409, א; ד, 174, ב).

96 חסרון קונטרסים אחרונים של חיבורים נפוץ בכתב-יד רבים. דוגמה בעלמא לכך היא חסרונם של הקונטרסים האחרונים בשלושה מתוך ארבעה כתב-היד הגדולים של ספרי דברים ששרדו (כ"י רומי, כ"י אוקספורד וכ"י ברלין).

97 על ראייה פנימית מסז"ד כלל לפחות גם את פרשת וידוי מעשרות בדב' כו, יב-טו ראה להלן פרק ג סעיף 8.3.

98 ראה סז"ד כה, ה.³

99 ראה סז"ד א, א'; כא, יט' שו' 1 ו-4; כא, כ' שו' 2-5; כא, כב'; כב, יט; כה, ו'. הדרשות הללו דומות או זהות לדרשות הנמצאות בספרי ובמשנה (ומקצתן אף בכבלי), ולא ברור אם ישועה העתיקן ממקורות אלו או שדרשה דומה נכללה גם בסז"ד. וראה את הדיון המפורט בנושא זה בכל אחת מהדרשות.

100 = נתאשר מה שאמרו בספרי במכילתא אלה הדברים. השם הכפול 'פי ספרי פי מכאלה' מוזר, ואין להוציא מכלל אפשרות כי 'פי ספרי' הוא תוספת פרשנית של אחד המעתיקים להפניה השגורה בפי ישועה למדרשי ההלכה 'פי מכאלה'. ראה לעיל הע' 38, 39.

101 ראה מ"ת יד, יא, עמ' 74 שו' 25-28.

דברים.¹⁰² ייתכן אפוא ש'גיליון' זה חדר גם לטופס הספרי של ישועה,¹⁰³ ועל כל פנים אי-אפשר להסיק ממובאה יחידה ובעייתית זו שמכילתא דברים עמדה לנגד עיניו של ישועה.

102 כ"י בדהטמר – ראה מהד' פינקלשטיין, פיס' צח, עמ' 159, ויש להוסיף שגם הרמב"ן בפירושו לוי' יד, ד מצטט מדרש זה בשם הספרי. על מקורו של מדרש זה בגיליון ממכילתא ולא בספרי אפשר ללמוד משילובו במקומות שונים בספרי ומחסרונו המוחלט בכ"י אל (הקטע אינו מצוטט גם בכ"י סינסינטי ובילקוט ת"ת, אבל מחמת אופיים הלקטני של חיבורים אלה אי-אפשר להוכיח מכך שלא היה לפני מחבריהם). וכבר עמדו על כך פינקלשטיין (במהדורתו שם) ואפשטיין (מבואות, 572, 712).

103 אם הצעה זו נכונה, הדבר עשוי ללמד על אופייה המערכי של מסורת הנוסח בעותק ספרי דברים שעמד לפני ישועה, מפני שגיליונות מכילתא דברים נשתרבו רק לעדי הנוסח המערכיים של הספרי ולא לעדי הנוסח המזרחיים. ראה כהנא, תימן, 35.